

Wessel Krul

In memoriam E.H.Kossmann (1922-2003)

Op 8 november 2003 overleed Ernst Heinrich Kossmann, hoogleraar aan de afdeling geschiedenis van de Rijksuniversiteit Groningen van 1966 tot 1987. Kossmann was een geleerde van internationale reputatie. Met zijn werk op het gebied van de politieke geschiedenis en de politieke theorie genoot hij ook buiten de kring van vakspecialisten een groot gezag. In de omgang viel hij onmiddellijk op, niet alleen door zijn rijzige gestalte en zijn vormelijke, zeer nadrukkelijk intellectuele houding, maar ook door de sfeer van kosmopolitisme die hem omgaf. Hij was iemand die zich eerder verbonden voelde met een traditie, dan met de plaats waar hij toevallig woonde of de culturele voorkeuren van dat moment. In de persoonlijke herinneringen die hij in 1998 publiceerde onder de titel *Familiearchief* heeft hij over die traditie allerlei bijzonderheden vastgelegd.

Kossmann, geboren op 31 januari 1922, stamde uit een Duitse, geassimileerd-joodse familie, bij wie de drang naar persoonlijke *Bildung*, naar vertrouwdheid met wetenschap, taal, letteren en muziek, sterk was ontwikkeld. Zijn grootvader kwam naar Nederland op zoek naar een wetenschappelijke betrekking en werd uiteindelijk leraar Duits aan het Haags gymnasium. Zijn vader was directeur van de stadsbibliotheek in Rotterdam. Beiden, vader en grootvader, publiceerden met enige regelmaat wetenschappelijk werk. Ernst Kossmann, die zich op het gymnasium in Rotterdam vooral met literatuur had bezig gehouden, nam zich oorspronkelijk voor om Nederlands te studeren. Hij had daar nog maar voorzichtig een begin mee gemaakt, toen hij in 1943, evenals zijn tweelingbroer, de latere romanschrijver Alfred Kossmann, te werk werd gesteld in de Duitse oorlogsindustrie. Na de bevrijding besloot hij aan de Leidse universiteit verder te gaan in de geschiedenis, omdat, zoals hij zei, de geschiedenis het meest algemene vak was dat hij kon bedenken, omdat Menno ter Braak, die hij als essayist bewonderde, historicus was geweest, en omdat alleen de geschiedenis enig inzicht kon geven in de politieke catastrofe die zojuist had plaats gevonden.

Toch ging zijn belangstelling zeker niet alleen uit naar de meest recente gebeurtenissen. In de fabriek in Duitsland was Kossmann toegevoegd aan

een groep Franse dwangarbeiders. Hij leerde er vloeiend Frans spreken, en dat was ongetwijfeld een van de redenen waarom hij zich tijdens zijn studie vooral toeleegde op de Franse geschiedenis. Zijn doctoraalscriptie uit 1950, die als een lang artikel verscheen in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, handelde over het Franse liberalisme in de eerste helft van de negentiende eeuw. In 1954 promoveerde hij in Leiden op een in het Frans geschreven proefschrift over de politieke pamfletliteratuur tijdens de Fronde, de Franse adelsopstanden uit het midden van de zeventiende eeuw. Hiertoe verrichtte hij een jaar onderzoek in Parijs. Samen met zijn vrouw, de historica Johanna Kossmann-Putto, verzorgde hij in de *Revue du Nord* jarenlang een Frans-talig overzicht van de recente historische literatuur uit Nederland. Met de historici rond het destijds zeer invloedrijke Franse tijdschrift *Annales*, dat zich concentreerde op sociale, economische en statistische geschiedenis, had hij echter weinig contact. Kossmann was in de eerste plaats een historicus van ideeën. Zijn volgende boek, dat verscheen in 1960, was een beknopte, maar op zeer uitvoerig materiaal berustende studie van het politieke denken in het zeventiende-eeuwse Nederland.

Mede dankzij de invloed van P. Geyl werd Kossmann in 1957 benoemd op de leerstoel voor Nederlandse geschiedenis aan de universiteit van Londen, eerst als lector en vanaf 1962 als hoogleraar. Dit was een ingrijpende koerswijziging. In Londen moest hij zich aanpassen aan een andere taal en geheel andere universitaire verhoudingen. Zijn functie bracht ook een nieuwe oriëntatie op de Nederlandse geschiedenis met zich mee. In zijn onderwijs behandelde hij vooral de zestiende en zeventiende eeuw, waarover hij aanvankelijk, naar eigen zeggen, nog heel weinig wist. Maar in 1960 ontving hij de opdracht om in de *Oxford History of Modern Europe* een deel te verzorgen over de geschiedenis van Nederland en België gedurende de laatste anderhalve eeuw, zodat zijn onderzoek op den duur vooral uitging naar de meer recente periode. De Nederlandse versie van het handboek, *De Lage Landen 1780-1940*, verscheen in 1976. De Engelstalige uitgave volgde twee jaar later, en in 1986 vulde Kossmann het boek aan met enkele hoofdstukken over de periode tot 1980. Het was jarenlang het enige moderne overzicht van de Nederlandse en Belgische geschiedenis.

Met het oog op zijn gezin besloot Kossmann uiteindelijk om naar Nederland terug te keren. In het najaar van 1965 werd hij benoemd tot hoogleraar geschiedenis na de Middeleeuwen in Groningen. Daar is hij ook na zijn emeritaat in 1987 blijven wonen. De band met Engeland liet hij niet helemaal los. Tussen 1960 en 1975 verschenen onder zijn redactie

vijf delen in de reeks *Britain and the Netherlands*. Een resultaat van zijn in Londen begonnen werk was nog de uitgave in 1974 van de bloemlezing *Texts concerning the Revolt of the Netherlands*, waarvoor hij een lange en belangrijke inleiding verzorgde. Het internationale congres ter herdenking van Johan Huizinga dat hij in 1972 in Groningen organiseerde heeft hij altijd als een van de hoogtepunten van zijn loopbaan ervaren. Naast het werk aan *De Lage Landen* publiceerde hij talrijke artikelen, die bij zijn afscheid voor een deel werden gebundeld in *Politieke theorie en geschiedenis*. Een tweede selectie volgde in 1995 onder de titel *Vergankelijkheid en continuïteit*.

Kossmann vervulde ook na zijn vijfenzestigste levensjaar talrijke functies in de Nederlandse universitaire wereld. Om die reden wees het *Historisch Nieuwsblad* hem nog in 1995 aan als een van de drie 'machtigste historici' in Nederland. Hij bekleedde in 1992-1993 de Cleveringa-leerstoel aan de universiteit van Leiden, hij was voorzitter van de internationale commissie die in 1994 rapport uitbracht over de stand van zaken in het historisch onderzoek in Nederland, en hij was in 1996 voorzitter van de commissie die moest adviseren over de toekomst van het toenmalige Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie. Voor zijn werk ontving hij diverse onderscheidingen, waaronder een eredoctoraat van de universiteit van Leuven. Zijn *Familie-archief* uit 1998 behoorde tot de genomineerde boeken voor de Gouden Uil, een van de grote literaire prijzen. Als schrijver en spreker is Kossmann actief gebleven tot zijn afnemend gezichtsvermogen hem op het laatst het werken ernstig belemmerde.

Kossmann is drieëntwintig maal promotor geweest. Van zijn promovendi zijn er inmiddels veertien zelf hoogleraar geworden. Hij zag dat als een aanwijzing dat hij in elk geval niet de minst begaafde studenten aantrok. Een poging tot schoolvorming heeft hij echter nooit ondernomen. Daarvoor waren zijn eigen interesses te uiteenlopend, en het idee dat mensen hem zouden willen navolgen stond hem tegen. De promotiebegeleiding die nu gangbaar is geworden, met frequente gesprekken, fasering van het onderzoek en vaste inlevertermijnen, zou hij beneden de waardigheid van promotor en promovendus hebben gevonden. Wat hem betrof begon de echte begeleiding pas als er een manuscript lag. Dan reageerde hij snel en grondig. Hij liet vaak merken dat hij niet goed begreep waarom veel promovendi zo langzaam waren. Hij had zijn eigen proefschrift geschreven in iets meer dan drie jaar. Waarom zouden anderen dat opeens niet kunnen? Hij was iemand die in het vak zijn eigen weg had moeten vinden, en hij verwachtte dat ook van anderen.

Toen Kossmann in 1966 in Groningen aantrad als hoogleraar was de oude, in regentenstijl bestuurde Nederlandse universiteit op sterven na dood. Met het bestaande stelsel had hij slechte ervaringen, en hij kon daarom begrip opbrengen voor de verlangens die de groeiende aantallen studenten en medewerkers in die jaren naar voren brachten. Hij kende bovendien het Engelse systeem. In een interview in een van de eerste nummers van *Groniek* sprak hij met verbazing over de enorme verkwisting van tijd die de studie in Nederland met zich mee bracht. Hij heeft ook later steeds gepleit voor hervormingen naar het Engelse model, niet halfslachtig zoals steeds het geval is geweest, maar werkelijk consequent, met een brede, algemeen-vormende opleiding van twee of drie jaar, op niveau maar niet gericht op wetenschappelijk onderzoek, en daarna een selectieve toelating tot een wetenschappelijke vervolgopleiding. Een toenemende verschooling zou hier in zijn ogen niet uit hoeven te volgen. Hij wilde openheid en efficiëntie, met behoud van individuele verantwoordelijkheid. Als vorm van onderwijs naast het werkcollege hechtte hij zeer aan het traditionele hoorcollege, waar men, zoals hij zei, iemand bezig ziet zijn gedachten over een onderwerp helder onder woorden te brengen. Natuurlijk was hij zelf een meester in dit genre.

In de eerste jaren van Kossmanns hoogleraarschap in Groningen voltrokken zich twee processen die het karakter van de universitaire geschiedbeoefening voorgoed hebben gewijzigd, namelijk de groei van de universiteit tot een instelling voor massa-onderwijs, en de intensieve, bijna mechanische groei van de wetenschappelijke productie. Met de eerste verandering is Kossmann zonder veel moeite meegegaan, alleen al omdat hij er in principe mee instemde. De tweede verandering heeft hem meer problemen bezorgd. In de tijd dat hij zijn overzichten voor de *Revue du Nord* schreef, was het nog mogelijk alles bij te houden wat er in een jaar over de Nederlandse geschiedenis werd geschreven. Na 1970 was dat uitgesloten. Zijn methode bleef echter gebaseerd op het overzicht, op een in beginsel volledige beheersing van de stof. Hij vond een uitweg in het historische essay, in het korte opstel waarin vragen worden gesignaleerd, eerder dan conclusies getrokken. Maar hij heeft een enkele keer wel eens betreurd dat hij, na zijn *Lage Landen*, niet veel meer aan samenvattend werk toekwam.

In sommige herdenkingen is Kossmann op één lijn geplaatst met beroemde Nederlandse historici als Huizinga, Geyl of Romein. In breedheid van blik en kennis deed hij niet voor deze geleerden onder. Met hen had hij ook het besef gemeen dat een historicus voor een groot publiek moet

schrijven, en niet alleen voor een kleine kring van ingewijden. Maar hij beleefde geen genoeg, zoals Huizinga, aan het verleden als een esthetisch schouwspel. Bij diens idee van de 'historische sensatie' kon hij zich niets voorstellen. Ook voelde hij geen behoefte om door middel van de geschiedenis een boodschap uit te dragen, zoals Geyl en Romein. Voor Kossmann was de geschiedenis in de eerste plaats een intellectuele bezigheid. Het ging hem niet zozeer om wat wel de 'probleemoplossende' benadering is genoemd, als om het vinden en analyseren van verborgen tegenstrijdigheden, van de zwakke plekken in de gedachtenconstructies waarmee mensen hun instellingen en handelingen rechtvaardigen. Een goede politicus, schreef hij eens, moet over een 'probleemscheppend' vermogen beschikken. Hij moet de dingen zo onder woorden kunnen brengen, dat de mensen opeens het gevoel krijgen dat zij begrijpen wat hen al die tijd dwars zat. Voor de historicus gold naar zijn overtuiging hetzelfde.

Vandaar dat het zwaartepunt van Kossmanns werk ligt bij de politieke ideeën. Kossmann beschouwde de politieke geschiedenis als de kern van het vak, omdat de politiek het duidelijkste kader schept waarbinnen de overige gebeurtenissen begrepen kunnen worden. De politieke theorie is het meest systematische deel van de politiek, en juist omdat zij naar logische consistentie en overtuigingskracht streeft, komen daar de interne contradicties het meest opvallend naar voren. De belangstelling voor de politieke theorie bracht Kossmann dicht bij de wijsbegeerte en de rechtswetenschap. Zonder twijfel was hij in dit opzicht eenzijdig. Wat hem boeide was niet de samenleving, maar de staat. Het feit dat veel historici in de afgelopen halve eeuw zich afkeerden van het onderzoek naar de politiek, was naar zijn mening een gevolg van de groeiende onzichtbaarheid van de staat. Zij was zozeer in macht toegenomen, en zo vanzelfsprekend aanwezig, dat niemand haar meer opmerkte. Betekent de recente herleving van de politieke geschiedenis dat de staat opnieuw een probleem is geworden? In dat geval is Kossmann, door met mate behoudend te zijn, weer zeer modern geworden.

Van modeverschijnselen, cultureel of anderszins, had Kossmann een nadrukkelijke afkeer. Ofschoon hij, waarschijnlijk naar waarheid, van zichzelf vond dat hij een opgewekt persoon was, had hij een onmiskenbare behoefte aan zelfbescherming. Met zijn stelselmatige scepsis en ironie schiep hij een ruimte om zich heen waarin hij vrij kon zijn. Als een student of collega enthousiasme toonde over iets dat hij als onzin beschouwde (en er was vrij veel dat hij als onzin beschouwde), antwoordde hij minzaam: 'O ja? Gelóóft u dat?' Wanneer het gesprek kwam op boeken die hem niet sympathiek

waren, deed hij alsof hij zich de auteur niet meer kon herinneren: 'Die mevrouw van dat boek laatst, hoe heet ze ook al weer ...' Kennelijk vreesde hij alleen al door het uitspreken van de naam medeplichtig te worden aan een zaak die hem tegenstond. Sommige mensen voelden zich door zijn spotlust gekrenkt, of zagen zijn enigszins deftige afstandelijkheid aan voor hooghartigheid. De links-radicalen student die hem als volgt karakteriseerde, had hem beter begrepen: 'Kossmann is nu eenmaal een beetje van adel, maar als je daar doorheen ziet, dan valt hij best mee.'

Zo de man, zo het werk. Het oeuvre dat Kossmann nalaat is complex van stijl en compact van redenering. Het streeft er niet naar om de lezer in brede betogen mee te slepen, maar het verrast telkens opnieuw door de scherpzinnigheid waarmee vertrouwde denkbelden in een nieuw licht worden geplaatst.